

Олександр Реєнт

**СОБОРНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМИ
СПЕЦИФІКИ РЕГІОНІВ
УКРАЇНИ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ЗАСАДИ**

*Етнічність і націоналізм,
міжетнічні конфлікти й сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру і стабільність держав.*

П. Брасс

Якщо регіони – старі як світ, то регіоналістика – порівняно молодий науковий напрям. Можливо тому ще не усталений його категоріальний апарат¹. І.Ф.Курас серед кількох “вимірів” регіоналізму провідним вважав “природний органічний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних і культурних аспектів життєдіяльності людських спільнот”, який реалізувався у таких категоріях:

- соціальна згуртованість етнічних, расових, конфесійних і мовних груп, що проживають спільно;
- економічна взаємодоповнюваність тих господарських і промислових одиниць, які працюють у рамках даної території;
- сумісність суспільних цінностей, пов’язаних з культурою, релігією, історичними традиціями;
- політична солідарність.

Наголошуючи на тому, що регіоналізм орієнтований на “використання тих можливостей, які походять з природного територіального розподілу компетенції влади і виробничих ресурсів серед різних груп населення,” вчений вказував, що він “внутрішньо властивий усім типам сучасних суспільств, незалежно від їх розмірів, рівня розвитку, особливостей політичних структур і т.д.”

Український регіоналізм І.Ф.Курас вважав явищем давнішим за нашу державність і таким, що від часу проголошення незалежності стало однією з актуальних проблем внутрішньої політики. Досягнення соборності, органічної єдності, інтегрованості країни він розглядав як

¹ Див.: Верменіч Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 15-42.

одну з ключових умов зміцнення незалежності. “У період становлення української держави і суспільства, при відсутності традицій демократії, загально визнаних базових цінностей, суспільних орієнтацій і геополітичного вибору, регіоналізм стає чинником, що визначає рівень стабільності й одночасно цивілізованості. Поза ним в Україні не можуть бути вирішені питання міжнаціональних відносин, гуманітарного розвитку, економічної модернізації, створення ефективної системи державного управління і самоврядування, протидії деструктивним зовнішнім впливом”.

У 1994 р. у статті “Державотворчі інтереси в сучасній Україні” І.Ф.Курас вказував на відмінності між регіоналізмом співробітництва, який утверджував себе в економічно розвинених державах світу, та українським регіоналізмом і застерігав, що “запозичення західноєвропейських ідей регіоналізму (а саме вони є наріжним каменем ідеї федералізації) було б, м’яко кажучи, некоректним з наукової точки зору і сумнівним – з політичної”². Аналізуючи події наступних п’яти років, він дійшов висновку, що деструктивний потенціал регіоналізму виявився незначним. Навіть в умовах тогочасної глибокої економічної кризи і зростання соціальної напруги, на його думку, етнонаціональні й конфесійні відмінності регіонів України не виявили себе в якості головних джерел політичного сепаратизму³.

Однак час довів, що регіоналізм – явище надзвичайно рухливе у своєму внутрішньому розвитку і зовнішніх виявах. Латентні до певного часу процеси, підживлені певними політичними умовами у поєднанні з соціально-економічною ситуацією, виявили здатність переростати у досить дійові фактори, які часом набувають форм “галицького”, “кримського”, “східноукраїнського” сепаратизму. При цьому одні експлуатують гасла “національної свідомості,” другі – “геостратегічного становища”, треті – “економічної самодостатності”, хоча мало хто з тих, хто гіперболізує специфіку і значення окремого регіону, уявляє собі не віртуальний, а реальний хід подій у напрямі його суверенізації, а також можливі наслідки.

Впадає в око ще одна річ: навіть доволі гострі проблеми розвитку регіонів зазвичай вирішуються, так би мовити, еволюційним шляхом. І лише чергова активізація політичного життя породжує нестримну хвилю спекуляцій довкола регіонів, перетворює дану проблематику на інструмент політичної гри. Це заняття не було б таким небезпечним, якби не закріплювало у суспільній свідомості думку про саму можливість розпаду держави, звикання до шантажу і силового тиску як методу політичної боротьби. Враховуючи схильність дестабілізованої

² Курас І.Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв’ю 90-х років. – К., 1999. – С. 259.

³ Там само. – С. 289-291.

перманентними кризами і скандалами недовіри до владних інститутів суспільства впадати в протестно-революційний раж, можна передбачити, що цей вид політичної “зброї” буде ще довго використовуватися безвідповідальними політиками. Не хотілося б збиватися на менторство, однак не можна не зауважити з цього приводу: необхідна (важлива) будь-яка політична цілісність держави. Отже, на використання регіональних важелів має бути накладено якщо не табу, то мораторій.

Існує багато рецептів задоволення інтересів регіональних еліт, гармонізації владних горизонталей та вертикалей, і адміністративна реформа здатна відіграти в цьому не останню роль. Так уже склалося, що настрої різних категорій населення визначальною мірою залежать від рівня матеріального забезпечення, а отже, економічних заходів уряду. Тож допоки суспільство реально відчує позитивні результати цих змін, деструктивні чинники встигнуть суттєво дискредитувати ідею соборності Української держави.

Зі сказаного проступає очевидний висновок: віддавати долю регіонів на відкуп виключно політиків – це означає створювати нові загрози країні. Громадські організації, наукова і творча інтелігенція мають відіграти роль противаги непродуманим, продиктованим ситуаційними міркуваннями діям тих, хто зайнятий у сфері політики. Для цього слід підвести солідну наукову (теоретичну і практичну) базу під будь-які політичні, соціально-економічні та інші проекти в регіонах, глибоко вивчивши особливості функціонування кожного із них.

Згідно з теорією В. Вернадського регіон як просторова цілісність водночас є територіальною компонентою біосфери, яка, у свою чергу трансформується в ноосферу. Автор цього вчення визначав ноосферу як глобальну соціоекосистему (СЕС).

М.Долішній і Л.Гринів розглядають регіон в якості динамічної підсистеми. Оскільки вони є відкритими для зовнішніх впливів, то пріоритетну роль у їхньому розвитку відіграють нерівноважні й нестійкі процеси, які зазнають постійних флуктуацій. При цьому комбінації різних внутрішніх і зовнішніх чинників можуть змінюватися, як тільки зазнає змін один з них⁴.

На рівні регіону відбуваються складні економічні, соціокультурні, інформаційні, політичні процеси. Це надзвичайно чутлива система, тому навіть природно-кліматичні катаклізми можуть істотно деформувати існуючий баланс усіх складових елементів СЕС з важкопрогнозованими наслідками. Врахування й моделювання потенційно можливих алгоритмів розвитку подій має відбуватися в процесі формування сучасної регіональної політики.

⁴ Долішній М., Гринів Л. Соціоекологічна функція регіональної економіки // Вісник національної академії наук. – 2000. – №3. – С. 27.

Як у природному, так і в соціальному середовищі стабільність систем залежить від збалансованих прямих і зворотних зв'язків. У розрізі даного питання йдеться про гармонізацію стосунків по лінії центр – регіони. Однак оптимальне співвідношення таких взаємовідносин можливе лише в ідеалі. Втім, це не означає, що до нього не потрібно прагнути.

У реальному житті природні, економічні, соціо-демографічні, політичні цикли не збігаються. Всі підсистеми СЕС пульсують аритмічно стосовно одна одної, породжуючи суперечності й конфліктні ситуації. Кліматичні зміни глобального походження і характеру підказують необхідність перспективного економічного прогнозування і моделювання, однак врешті-решт політики й уряди керуються не цими мотивами, а міркуваннями політичної кон'юнктури і доцільності. При цьому зовсім ігнорується та обставина, що природні умови та ринкові коливання зовсім не однаково впливають на розвиток того чи іншого регіону, й універсальних рецептів тут бути не може.

Якщо у межах ноосфери метою є досягнення резонансності життя соціуму і природи, через зниження сукупної ентропії СЕС, то на рівні однієї держави – узгодження інтересів центру і регіонів, з одного боку, й оптимізація стосунків між окремими регіонами, – з іншого.

Іманентною властивістю регіону є не його замкнутість, прагнення до самодостатності (все це придумують публіцисти і політики), а, навпаки, стала тенденція до розширення зв'язків з іншими регіонами, а в окремих випадках – економічна, культурна, конфесійна, політична експансія. Отже, йдеться не про ізоляціонізм, а про природний потяг до самоствердження шляхом спеціалізації і домінування в одній чи кількох сферах. Будь-яка спроба штучно пригальмувати дану тенденцію прирікає регіон на неминучу деградацію. І навпаки, чим більша кількість зовнішніх контактів – тим більшу життєспроможність і конкурентоздатність виявляє регіон.

З'ясування характеру взаємодії різних чинників, які детермінували складання регіонів України, реконструкція основних етапів їх розвитку саме в поліфонічному історичному інтер'єрі дають можливість зрозуміти складну діалектику цього феномена. Спроби обмеження монодисциплінарними (економічними, соціальними, культурологічними, релігієзнавчими, етнологічними та іншими) підходами неодмінно дадуть однобоке уявлення про вказані процеси, оскільки гіперболізують якийсь один чи кілька факторів.

Отже, найбільш перспективною методологічною парадигмою слід визнати комплексну історичну ретроспективу.

У XIX ст. рельєфно визначилися обриси таких регіонів України: Лівобережжя (колишня Гетьманщина), Правобережжя, Слобожанщина, Південна Україна (Новоросія) в межах Російської імперії та Буковина, Закарпаття і землі, що увійшли до “Королівства Галичини і Лодомерії” в складі Австро-Угорщини. З часом півдавстрійські терени, заселені

етнічними українцями, дістали збірну назву – “Західна Україна”, яка у XVIII ст. охоплювала й Правобережжя. Слід зауважити, що конфігурація регіонів, як правило, лише зрідка враховувалася державною адміністрацією при формуванні територіально-адміністративних одиниць – губерній, областей, округів, районів, воєводств, повітів тощо.

У XIX ст. підросійська Україна поділялася на три генерал-губернаторства: Малоросійське (існувало від 1802 до 1856 р.), Новоросійське і Бессарабське (1822–1874 рр.), Київське, Подільське і Волинське (1832–1914 рр.).

З метою нівелювання соціально-господарських, культурних та етноконфесійних відмінностей периферій Микола I припинив кодифікацію місцевого законодавства, яка розпочалась у період його правління. У 1840 р. знято з обговорення Державною радою звід законів західних губерній⁵. Подібна доля спіткала закони, які відбивали особливості Бессарабії.

Те, що для означення територіальних меж цих утворень використовувалися назви окремих історично сформованих регіонів, зовсім не означало, що в Санкт-Петербурзі серйозно рахувалися з даною обставиною. Адже йшлося не про збереження традиційних анклавів, а про їх максимальну уніфікацію.

Розглядаючи русифікацію лише в мовно-культурній площині, ми, самі того не помічаючи, залишаємо поза увагою не менш важливі її аспекти: соціальний та економічний. Господарські зв'язки можна розглядати як явище об'єктивного порядку, хоча в межах окремих регіонів відбувалося латентне протистояння національних фінансово-промислових груп і пересічних виробників – польських, українських, єврейських, російських. З цим пов'язані протекціоністські елементи економічної політики урядів щодо представників нації, а також прагнення окремих національних груп відстояти свої інтереси.

У соціальній сфері відбуваються складніші процеси. Соціальна стратифікація оформлюється в юридично закріплені майнові ніші. Привабливість державної та військової служби, підприємництва все більше домінує над національними рефлексіями. Домінуючим інтересом стає не відрубність, а прагнення до інтеграції та посилення впливів по галузевих горизонталях і управлінських вертикалях. Регіональні мотиви в цих умовах проступали здебільшого у формі господарської спеціалізації.

В Австрійській імперії, а потім II Речі Посполитій події розгорталися за іншим алгоритмом. Тут польсько-українське протистояння охопило практично всі сфери життя. Консолідація на етноконфесійній

⁵ Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – С. 13.

основі стала визначальною для обстоювання інтересів української спільноти, а регіональна специфіка (особливо її мовно-культурні елементи) – наріжним каменем, на якому формувалась платформа українського національно-визвольного руху у ХХ ст., а також віссю, довкола якої оберталося все суспільне життя.

Порівнюючи особливості соціально-економічного розвитку західно-українського регіону з південним та східноукраїнськими, слід зауважити, що останні володіли у ХІХ ст. гігантським потенціалом. Бурхливий розвиток промисловості вимагав великої кількості трудових ресурсів, що викликало міграційні потоки з російських теренів. Значний ринок робочої сили пом'якшив негативні соціальні тенденції в аграрній сфері. Економічна ситуація на західноукраїнських землях була значно гіршою. Обезземелення значної кількості дрібних господарів у краї, який не мав розвиненого промислового виробництва, загостило проблему зайнятості й аграрного переселення, яке спричинило масову трудову міграцію за океан. Водночас несприятливі соціально-економічні умови і стимулювання зростання рівня національної свідомості підкріплювали сподівання на утворення суверенної української держави, в якій титульна нація дістала б можливості для свого всебічного розвитку. Як ментальний феномен, цей погляд на перспективи українського народу базувався на ідеї соборництва: західні українці бачили себе у складі єдиної, сильної держави, спроможної конкурувати з іншими державами.

Революційні події початку ХХ ст. зламали штучні кордони, які розділяли загальноукраїнський етнічний організм. Непереборне прагнення нації до абсорбування всіх етнічних островів у єдиний національний материк з особливою силою виявилось в Акті злуки 22 січня 1919 р. між УНР і ЗУНР, який продемонстрував силу політичних рішень, коли вони спираються на історичну традицію, волю і сподівання мас.

Поразка Української революції спричинила розірвання єдиного українського простору. Протягом двох міжвоєнних десятиліть західноукраїнські землі перебували у складі II Речі Посполитої. Цей період часто розглядається з україноцентричних позицій у негативному ключі. Однак насправді ситуацію, що склалася, слід трактувати як дихотомічну. З одного боку – слід констатувати соціально-економічний, етноконфесійний гніт з боку польської влади, дискримінацію української меншини, а з іншого – необхідно визнати, що українці отримали неоціненний досвід парламентської політичної культури, європейських цінностей і стандартів (хоча й з поправкою на особливості польської політичної і соціально-економічної системи). Більше того, вказані обставини сприяли постійній мобілізації української спільноти, що вимагало відповідного рівня самоорганізації й національної солідарності.

Принципово іншу модель розвитку населенню підрадянської України нав'язали більшовики. Квазідержавне за внутрішньою

сутністю територіально-адміністративне утворення, навіть діставши статус республіки, усіма можливими засобами підганялося під шаблони, продюковані у Кремлі.

Монопартійна тоталітарна система зі псевдodemократичною атрибутикою вихолощувала будь-які прояви громадської ініціативи, ігнорувала регіональні особливості. Швидкоплинний експеримент з Донецько-Криворізькою республікою слід сприймати як продиктований виключно політичними міркуваннями крок. А соціальна уніфікація господарських фірм життєдіяльності, заснованих на державній власності, перетворювала людей з ініціативних і зацікавлених суб'єктів економічних процесів у безправну робочу силу, слухняних виконавців волі центру. Всепроникний страх покарання за будь-який необережний крок паралізував не лише волю до спротиву чи опозицію режимові, а навіть здоровий глузд і природну здатність до суспільної творчості, особливо в лавах номенклатури всіх рівнів.

З огляду на викладене вище український народ упродовж 1939–1940, а потім кількох повоєнних років пережив своєрідний цивілізаційний шок. Для з'ясування глибинних механізмів цього явища можна застосувати теорію рубіжної комунікативності В. Дергачова. В її основі лежить теза про те, що різноманітні геополітичні, економічні, соціокультурні, екологічні та інші процеси, накладаючись один на один, утворюють стратифіковані багатовимірні комунікаційні простори – геострати, на просторово-часових рубежах яких виникають надлишкові граничні поля – геомари, які мають комунікативну природу. Саме у багатовимірному комунікативному просторі виникає висока креативна або руйнівна енергетика й відбувається “конкуренція пріоритетів”.

Територія України є порубіжжям західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського просторів – геострат. Тут межують краї трьох соціокультурних “плит”, які з певною часткою умовності отожднюються зі Східною, Західною та Південною Україною. Західноукраїнські терени перебували у західноєвропейському геополітичному просторі близько 700 років. Східна й Південна Україна – у російському відповідно 300 і 200 років, причому “південна плита” понад два тисячоліття знаходилась у середземноморському просторі. В. Дергачов на цій підставі пропонує в основу політико-адміністративного устрою й районування класти культурно-історичні та геополітичні рубежі. У зв'язку з незавершеністю й рубіжним характером формування української нації він обстоює поетапну федералізацію країни, до якої можна

прийти через перехідний період унітарної держави з елементами земельної автономії⁶.

Співзвучні ідеї знаходимо в теорії А.Тойнбі “Виклик – Відповідь”, у центрі якої – соціальні й психологічні наслідки просторово-часових контактів культур. Згідно з цією концепцією на рубежах цивілізацій, де відбувалися найжорстокіші конфлікти, спостерігалися найбільш інтенсивні економічні контакти. У наш час проблеми порубіжної комунікативності цивілізацій набувають особливої гостроти, оскільки йдеться про вибір ціннісних орієнтирів і шляхів соціально-економічного поступу.

Беручи на озброєння наведені методологічні підходи, слід мати на увазі один суттєвий момент. Прихильники теорії В.Дергачова вважають, що розвиток України здійснювався на рівновеликих збалансованих осях: захід – схід, а також суходіл – море. Насправді, вказані осі практично ніколи не були рівнодійними й збалансованими. Навпаки, перебуваючи в перманентній суперечності і протиборстві, вони синтезували орієнтальні й окцидентальні впливи і витворювали той звивистий вирій подій, який ми називаємо історією. Подібним чином на різних часових відрізках різним за величиною та реальним результатом був вплив військових, політичних, соціокультурних, етнічних, конфесійних чинників, які виявляли себе асинхронно. Ця невідповідність вимагає від науковців дуже уважного, якщо хочете – математичного врахування усіх складових процесу формування й функціонування регіонів, зважених узагальнень і використання досвіду минулого для моделювання ближчої і дальньої перспективи.

Дещо захоплюючись військово-політичними і соціально-економічними характеристиками, ми інколи відводимо другорядну роль світоглядним аспектам. І.Д.Ковальченко відносить морально-психологічні й ментальні фактори до “компонентів з найбільш стійкою довготривалою дією”. Він наголошує: “Завдання істориків полягає в тому, щоб показати, як ці фактори в одних випадках сприяли прогресу, а в інших, навпаки, затримували його і як у тих чи інших конкретних історичних ситуаціях різні суспільні і політичні сили враховували й використовували цей фактор у своїй діяльності”⁷.

Існують істотні відмінності у генезисі ментального типу мешканця індустріального регіону й аграрія; нашаруваннями етнічних, конфесійних та світоглядних елементів позначені світогляд і поведінка представників Півдня. “Поклик предків”, “кровна спорідненість” та інші фактори незримо, але істотно впливають на вчинки людей, форму-

⁶ Дергачёв В. Геополитика. – К., 2000. – С. 102-110, 428-432.

⁷ Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления об основных подходах // Новая и новейшая история. – 1995. – №1. – С. 27.

ють їх життєве кредо і модель поведінки, а звідси – і певні політичні симпатії.

Соборність України нерозривно пов'язана з національною ідеєю. Ця універсальна для всіх регіонів система цінностей має спиратися на міцне економічне підґрунтя, соціально орієнтовану політику уряду й місцевих властей, ефективне самоврядування, політичний і світоглядний плюралізм, толерантність і суспільну солідарність. Зважаючи на поліетнічний склад населення, національна ідея має синтезувати тенденції перспективи розвитку української політичної нації (тобто всього громадянства держави) і водночас кожної етнічної та соціальної групи.

Якщо не вдаватися до детального розгляду питання, то національна ідея зводиться до двох фундаментальних складових: політичної, в якій втілюються принципи народовладдя і забезпечення основних прав і свобод людини; та соціальної, що пов'язана з прагненням до справедливого соціального устрою, рівності політичних, економічних і культурних можливостей усіх верств суспільства й кожного громадянина зокрема. У такому вигляді національна ідея відбиває інтереси всіх регіонів і забезпечує стабільність держави.

Посилаючись на те, що, згідно з Основним Законом України, не існує єдиної державної ідеології, дехто трактує це як відсутність будь-яких обмежень на інтерпретацію національної ідеї і повну свободу дій. Однак за уважного прочитування Конституції виявляється, що громадянство України передбачає обов'язкову лояльність щодо Української держави, дотримання її конституції та законів, захист її незалежності й територіальної цілісності. Іншими словами, кожен громадянин України зобов'язаний юридично бути патріотом і державником.

І хоча Конституція кожної країни лише встановлює правові рамки, в яких відбувається життєдіяльність суспільства, все ж залишається загальнообов'язковим конституційне поле політичної боротьби, яка не повинна створювати загрози для суверенітету і незалежності Української держави, її політичного устрою, ігнорувати правові способи розв'язання конфліктів⁸.

У доповідній записці, підготовленій за дорученням Кабінету Міністрів України науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень у 2004 р., зазначалося, що поява "української незалежної держави є наслідком історичної ініціативи і тривалої політичної боротьби українського етносу, що саме тому є титульною нацією України, на землі якої, його етнічній території, він становить переважну більшість.

Право української нації на безперешкодний культурний і політичний розвиток, яке попіралося в часи, коли Україна була позбавлена

⁸ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 636.

національної незалежності, може прийти в суперечність з правилами і свободами людей, що не є етнічними українцями." Розв'язання даної колізії взагалі уявляється "золотим розрізом" внутрішньої політики, тим універсальним засобом, що здатний нівелювати будь-які негативні наслідки "параду суверенітетів" регіонів.

Далі в документі наголошується: "Українська національна ідея формувалася значною мірою під гаслом соборності, оскільки передбачала руйнування політичних і духовних кордонів між різними частинами України.

Взаємовідносини між регіонами України залишаються важливою соціально-політичною і культурною проблемою і сьогодні".

Специфічний інтерес до проблеми всеукраїнської єдності як стрижня національної ідеї зумовлений не в останню чергу зміною співвідношення між глобальними і регіональними складовими світової політики, зокрема творенням нової моделі регіоналізму в Європі. Регіоналізм тепер не розглядається як антипод соборності і не асоціюється лише з небажаними відцентровими процесами, а осмислюється як природне прагнення регіонів до самодостатності й самореалізації⁹.

Кожна держава, крім того, має свої національні інтереси. Від того, наскільки держава спроможна їх відстоювати, залежить її місце і роль у світовій спільноті. Аморфне, атомізоване суспільство, яке роздирають соціальні, економічні, політичні, етнічні, конфесійні суперечності, не здатне заявити про себе як авторитетного, рівноправного учасника міжнародних стосунків, убезпечити себе від експансії і диктату інших країн.

Регіони є впливовим фактором не тільки внутрішньої, а й зовнішньої політики. Регіональна політика європейських країн актуалізує роль регіонів у налагодженні взаємовигідної співпраці. Україна має значний потенціал для реалізації численних проектів у рамках єврорегіонів, оскільки 19 з її 25 областей є прикордонними. На сьогодні єврорегіони "Буг", "Верхній Прут", "Карпатський", "Нижній Дунай" охоплюють майже 20% території нашої держави і 22% її населення, 6 областей, 100 регіонів, 109 міст. Продовжується робота по створенню єврорегіонів "Слобожанщина", "Дніпро", "Дністер", "Сян". Співпраця регіонів України здійснюється шляхом двосторонніх угод з регіональними органами багатьох держав близького і далекого зарубіжжя, а також у рамках Асамблеї європейських регіонів та Асоціації прикордонних регіонів.

Активна позиція регіонів у даній сфері має економічний, культурно-освітній характер. Політизація цього питання – лише на шкоду справі, хоча без вибору стратегічних орієнтирів не обійтися. Нині це

⁹ Там само. – С. 639-643.

питання стало предметом гострих дебатів і політичних спекуляцій. Думається, що в даний час його вирішення можливе лише “згори”. Незважаючи на те, що Україні надано статус держави з ринковою економікою, потрібно ще багато працювати для того, аби створити справді соціально орієнтовану економічну модель. І тоді сама по собі з’ясується модель інтеграції, структура якої виявиться для нас найбільш ефективною. В нинішньому ж стані багатовекторність з орієнтацією на європейські цінності видається найбільш адекватним геостратегічним вибором і відповіддю на виклики часу.

Європейська регіональна політика переконує в тому, що залучення регіонів до інтенсивних контактів лише посилює державу та її авторитет.

З регіоналізмом так чи інакше пов’язані виклики і загрози, що потребують адекватної реакції. Про деякі з них тут уже згадувалося. Тепер слід зупинитися на їх характеристиці детальніше.

Головний сегмент суперечностей лежить в економічній сфері. Історично склалося так, що регіони України мають різний економічний потенціал. Форсована індустріалізація 30-х рр. ХХ ст. східного й південного регіонів створила диспропорцію в розвитку інших регіонів. При цьому основна промислова база розташована в областях, де титульний етнос домінує за крипто-формальною демографічною ознакою, хоча реально тут переважає мовно-культурне середовище національної меншини. Правобережні й західні області переважно обслуговують аграрний сектор економіки. Такий етнокультурний “поділ праці” у єдності з руйнуванням попередньої форми господарювання на селі спричинив десоціалізацію аграріїв, безробіття і масову міграцію. Мешканці Західної України шукають роботу в країнах Центральної, Південної й Західної Європи і тому орієнтовані на європейські цінності (причому не тільки позитивні). Надлишок трудових ресурсів характерний і для розвинених індустріальних областей. Те, що серед безробітних Півдня кожен п’ятий – технік чи інженер (і водночас не українець), створює підґрунтя для формування групи потенційних лідерів політизації етнічної групи. В умовах економічних негараздів і політичних криз політизація етнічних груп виступає дестабілізуючим фактором.

Розвиваючи прояви регіонального партикуляризму, дослідники ведуть мову в основному про клани й економічні групи, які, обстоюючи власні корпоративні інтереси, не виявляють зацікавлення в інтеграції українських регіонів, зміцненні держави. Значна частина цих інтересів перебуває за межами України. Як це не парадоксально, схожим алгоритмом відзначається девіант на поведінка діаметрально протилежної соціальної групи – т. зв. “заробітчани”. Новітні “остарбайтери” (за неофіційною статистикою, їх кількість коливається в межах 5–7 млн українських громадян) також пов’язують свій добробут не з Україною, а з можливістю працевлаштування за кордоном. Як правило, це – енергійні, відповідальні, кваліфіковані працівники. Однак їх громадян-

нська позиція і фактична участь у суспільному житті батьківщини – дуже маловиразні і незначні.

Вихід з цієї складної ситуації вбачається у підготовці комплексних планів розвитку економічної інфраструктури в регіонах, запровадження наукоємкого виробництва. Без масштабних централізованих програм це питання вирішити неможливо.

Якщо економічні проблеми є базовими, тобто такими, які рано чи пізно доведеться розв'язувати, то політичні, незважаючи на, так би мовити, похідну природу, виявляють себе гостріше.

Найчастіше політичного забарвлення набуває етномовна проблема. За переписом 1989 р. в Україні мешкало 72,7% українців і 22,1% росіян. Однак значно більша частина населення, у тому числі й українців, користувалась у повсякденному житті російською мовою.

За президентства Л.Кравчука і Л.Кучми послідовно втілювався курс на утвердження статусу державної мови за українською мовою. Відомо, що певна частина суспільства сприйняла комплексні заходи як “утиски” російської меншини, “примусову українізацію”, а на Одещині, Харківщині, Дніпропетровщині, Миколаївщині, в Донбасі й Запоріжжі місцеві органи влади ухвалили рішення про функціонування російської мови як офіційної мови або робочої, спростовані прокуратурою як нелегітимні. Головним аргументом для появи таких протизаконних актів стала констатація того, що на цих теренах мешкає переважно російськомовне населення. Однак при цьому не брався засадничий принцип, окреслений діючим законодавством. Визначення конкретних місць проживання тієї чи іншої національної меншини має здійснюватися не за мовним, а за етнічним принципом. А у вказаних областях більшість населення становлять громадяни саме української національності.

Мовна “карта” постійно розігрується російськими політиками – “яструбами”, про що багато писалося. Не порівнюючи ситуацію з культурно-мовними правами багатомільйонної української діаспори у Російській Федерації, наведемо лише один факт: жодна інспекційна поїздка представників міжнародних організацій, включно з візитом верховного комісара ОБСЄ у справах нацменшин М. ван дер Стула, не виявила жодних порушень у цій сфері в Україні.

Мовна тканина відіграла роль дієвого фактора соборизації України. Розтинаючи її, певні політичні сили викривають свої справжні наміри під галасливими гаслами захисту російської мови. Разом з тим, слід остерігатися “кавалерійських наскоків” у цій делікатній сфері. Адже навіть україномовна інтелігенція вважає російську мову й літературу невід’ємною частиною і джерелом свого культурного світу.

Незаперечним є одне: мовна проблема має бути виведена з обойми політичних торгів та спекуляцій, а державна лінія – не залежати від змін політичних лідерів та сил, які час від часу змінюють одна одну на владному Олімпі.

Поки що існуючі тенденції дають небагато підстав для заспокоєння.

Захищаючи російське етнічне й культурне середовище, частина одеської інтелігенції на початку 90-х років намагалася витворити особливий “новоросійський” псевдоетнос. Дещо пізніше активізувалися спроби реалізації проекту “Великого Півдня” – наднаціональної спільноти, яка мала охоплювати територію деяких північних, східних та південних областей.

Давнішу історію має проблема русинства. Свого часу її активно експлуатував російський царизм, а потім – сталінський режим. Хоча Сталіну вистачило здорового глузду не включати Закарпаття до складу Російської Федерації. Але й нині існують політики, які підживлюють сепаратистські “русинські” “псевдонації”, що загрожує територіальній цілісності України.

Несуть небезпеку й спроби ототожнення румунського та молдавського етносів, здійснювані окремими румунськими громадськими об’єднаннями на Буковині. Як бачимо, етномовні проблеми є фактором, який несе в собі значний конфліктогенний заряд і вимагає постійної уваги з боку центральної та місцевої влади, рішень, заснованих на зважених наукових прогнозах і практичних рекомендаціях.

У контексті даної теми особливе місце посідає позиція “великих” церков – Православної, Греко-католицької, Римо-католицької, ісламу, які мають найбільшу кількість віруючих і реальний вплив на суспільне життя в Україні. Проведене в 1995 р. соціологічною службою “Соціс-Гелап” опитування засвідчило, що 57% громадян України вважали себе віруючими (у 1993 р. таких було 68,4%, щоправда, за даними Інституту філософії НАНУ). У правобережних та західних областях частка таких людей сягала 80–90%, у північних та східних областях – 35% і в Криму – 42%¹⁰.

Кризові явища в економіці, підрив довіри пересічних громадян до органів державної влади і політичних інституцій, нестабільність суспільства дедалі більше привертають людей до релігійних об’єднань, в яких вони шукають духовної наснаги й морального підкріплення. Та постатеїстичний ренесанс затьмарений інтенсивною політизацією конфесій. Замість того, щоб зосереджуватися на соціальній підтримці віруючих, “великі” церкви активно долучаються до виборчих кампаній, апологетики певних політичних партій та рухів, регіональних фінансово-промислових груп. Свого часу ми вже писали про те, як політичні сили використовували авторитет Православної церкви в ході президентських виборів 2004 р.¹¹

¹⁰Нова політика. – №1. – С. 9.

¹¹Сятиня М., Реєнт О., Лисенко О. У пошуках симфонії // Дзеркало тижня. – 2005. – №18.

Тому тепер зупинимося лише на тих потенційних загрозах, які пов'язані з діяльністю найбільших церков. Об'єктивно найбільший конфліктогенний потенціал має українське православ'я. Вже сама наявність трьох конфесій – УПЦ МП, УПЦ КП й УАПЦ є явищем аномальним. Однак з точки зору державної безпеки і геополітичних інтересів України найбільшу тривогу викликають спроби Росії перетворити УПЦ МП на інструмент своєї зовнішньої політики. Міфологема про “єдиний православний простір” навіть непосвяченими у тонкощі сприймається як варіація імперської ідеї “єдиної неподільної”. Паралізувавши за допомогою тиску на Вселенську патріархію та інші помісні православні церкви будь-які спроби зближення трьох українських церков, російські політтехнологи успішно втілюють сценарії конфесійного розколу, який несе в собі загрозу територіальній цілісності України. Поява єдиної української помісної православної церкви позбавить Кремль одного з найдієвіших засобів “легітимного” втручання у внутрішні справи України. Використовуючи фальшиву тезу про те, що РПЦ МП є церквою переважно етнічних росіян, Москва бере на себе повноваження “захисту” прав єдиновірців і єдинокровних братів. Насправді, значна частина віруючих (як і рядового кліру) РПЦ МП – це дисципліновані з огляду на дотримання канонів люди неросійських національностей. Знаючи всі труднощі, пов'язані з канонічним розв'язанням цього питання, російська влада в найближчій перспективі не збирається “відпускати” українське православ'я. Українським законодавством (як, до речі, і російським) передбачено невтручання держави у внутрішнє життя релігійних організацій. Однак у даному випадку йдеться про велику політику, і держава не може лишатися осторонь. Нині зрозуміло, що Всеукраїнська Рада Церков не здатна вирішити кардинальні проблеми міжконфесійного співіснування. Перехід до “ручного управління” такою делікатною і складною сферою безпосередньо Президентом України і ліквідація Комітету у справах релігії, який давав науково обґрунтовані рекомендації й готував аналітичні матеріали, видаються передчасними.

Існують латентні суперечності між православними і греко-католиками, а також між Римо-католицькою і Греко-католицькою церквами. Суспільна реабілітація УГКЦ актуалізувала проблеми культового майна і храмів, відібраних у церкви після Львівського собору 1946 р. Греко-католики також виявляють стурбованість діями римо-католицького костелу, що кваліфікується як “експансія латинського католицизму”, “прозелітизм” і т.п.

З поверненням на історичну батьківщину кримськотатарського населення набуло ваги “ісламське питання”. Враховуючи останні події у світі, українська влада має вжити відповідних заходів, аби не допустити протистоянь в Криму на релігійному ґрунті.

Одним із викликів у релігійній сфері слід вважати спроби Румунської православної церкви канонічно підпорядкувати собі приходи

Чернівецької та Одеської областей, миряни яких у значній своїй частині є етнічними румунами чи молдаванами, а також старообрядські громади.

Попри порівняно невелику кількість єврейського населення України (близько 100 тис.) тут діє понад 300 громадських і релігійних об'єднань, між якими, як правило, немає згоди. Та обставина, що більшість з них підтримують тісні зв'язки з міжнародними єврейськими організаціями, а також гострота протистояння в середовищі єврейської спільноти України, вимагають уважного ставлення з боку державної влади до її проблем.

Як показує досвід, державі не слід залишатися осторонь безконтрольних процесів появи неорелігійних громад, оскільки деякі з них несуть реальну загрозу суспільству.

Таким чином, релігійне життя є також конфліктогенною зоною, що вимагає зважених, науково прогнозованих і модельованих підходів з боку влади. У перспективі це дозволить уникнути як створення впливових, розгалужених релігійних структур виразно антиукраїнського спрямування, так і атомізації “малих” конфесій на неконтрольовану множини.

Нарешті, одним з найбільш дискутованих і гострих викликів часу є питання про федералізм як засіб піднесення й розквіту регіонів. Дебати з приводу федералізму та інших форм і методів децентралізації виявили два підходи: суто теоретичний та практичний. Перший методологічно побудований на аналізі світового досвіду федералізму й віртуальне примірювання матриць конкретних федеральних проектів на український ґрунт. Другий пов'язаний з прагматичними міркуваннями і сподіванням, що підвищення ролі самоврядування й економічна самостійність регіонів стануть тим локомотивом, який витягне їх з трясовини господарських негараздів.

Існує ще одна лінія поділу, а саме – між прихильниками і супротивниками федералізації України. Адепти ідеї негайної федералізації обстоюють думку про те, що лише реальні права і широкий суверенітет регіонів дадуть важелі для розв'язання складних соціально-економічних проблем. На їх думку, земельний устрій гармонізує стосунки центру і периферії, центрального уряду й місцевих органів влади, підвищить їх відповідальність за долю людей.

Прихильники унітарної держави керуються насамперед загальнонаціональними інтересами. Одні (Я. Дашкевич) вважають, що федералізм несе безпосередню загрозу соборності України, інші (В. Шаповал) стверджують, що нам потрібна регіональна автономія, а не федералізм. Найбільш обґрунтованою виглядає думка про те, соціально-економічне й політичне підґрунтя для федералізму в нашій державі – аморфне, непридатне для повноцінного втілення в цілому раціональних проектів децентралізації. Мають рацію й ті, хто звертає увагу на позицію регіональних еліт, що керуються не загальнодержав-

ними, а корпоративними інтересами. Навіть ті політичні партії, які мають загальнонаціональний електорат, залишаються регіонально орієнтованими. Потурання амбіціям їх лідерів, а також промислово-фінансовим групам, які за ними стоять, стимулює сепаратизм навіть у його неприхованих формах. Суто кабінетні побудови теоретиків про необхідність запозичення досвіду федеративних країн критикуються як такі, що не витримують експертизи на надійність наукового передбачення, а вірогідна похибка в цьому питанні ставить під загрозу найбільше завоювання українського народу – суверенну, соборну державність.

Залишаючи вироблення практичних рекомендацій політологам, соціологам та економістам, на завершення додамо: вітчизняна історія переконливо доводить, що легше попередити непродумані кроки, ніж долати їх наслідки. Нерозважливі, поспішливі ходи в цій сфері спроможні каталізувати незворотні процеси, відкинути нас на століття назад.

Унаочнити й широко оприлюднити історичну ретроспективу, донести її до політиків і державних чиновників і є завданням тих, хто досліджує проблематику соборності й регіоналістики в Україні.